

Ruth Ben-Ghiat

A HATALOM MEGSZÁLLOTTJAI
MUSSOLINITÓL NAPJAINKIG

Ruth Ben-Ghiat

A HATALOM MEGSZÁLLOTTJAI

MUSSOLINITÓL NAPJAINKIG

A fordítás alapja:
Strongmen – Mussolini to the Present
by Ruth Ben-Ghiat
W. W. Norton & Company, New York, 2020

Fordította
Kállai Tibor

A borítót tervezte
Hegyi Péter

Borítókép
Lebrecht Music & Arts / Alamy Stock Photo

ISBN 978-963-544-496-0

Minden jog fenntartva

Copyright © 2020 by Ruth Ben-Ghiat
© Kossuth Kiadó 2021
© Hungarian translation Kállai Tibor 2021

TARTALOM

Vezéralakok	7
Bevezetés	9

ELSŐ RÉSZ: A HATALOM MEGSZERZÉSE

1. Fasiszta hatalomátvételek	27
2. Katonai államcsínyek	44
3. Új típusú tekintélyuralmi törekvések	58

MÁSODIK RÉSZ: A HATALOMGYAKORLÁS ESZKÖZEI

4. Egy nagyobb nemzet	75
5. Propaganda	100
6. Férfiasság	127
7. Korrupció	148
8. Erőszak	172

HARMADIK RÉSZ: A HATALOM ELVESZTÉSE

9. Ellenállás	199
10. A bukás	225
Konklúzió	249
Köszönetnyilvánítás	263
Jegyzetek	267

VEZÉRALAKOK

Idi Amin: Uganda elnöke 1971 és 1979 között. Katonai államcsínnel került hatalomra, később az ellenzéki erők – a tanzániai hadsereg támogatásával – száműzetésbe kényszerítették.

Mohamed Sziad Barre: Szomália elnöke 1969 és 1991 között. Katonai államcsínnel került hatalomra, hosszú polgárháború végén az ellenzéki erők megbuktatták és száműzetésbe kényszerítették.

Silvio Berlusconi: Olaszország miniszterelnöke 1994. május-december, 2001–2006 és 2008–2011 között. Mindig választások révén került hatalomra. Kormányra 1994-ben korrupciós vádak miatt bukott meg, 2006-ban választási vereséget szenvedett, a 2011-es eurózóna-válság idején lemondásra kényszerült.

Jair Bolsonaro: Brazília elnöke 2019-től. Választások eredményeként került hivatalba.

Rodrigo Duterte: 2016 óta a Fülöp-szigetek elnöke. Választások útján lépett hivatalba.

Recep Tayyip Erdoğan: 2014 óta Törökország elnöke. 2003 és 2014 között miniszterelnök volt, hivatalát választásokon nyerte el.

Francisco Franco Bahamonde: Spanyolország vezetője (*caudillo*) 1939 és 1975 között. Katonai államcsínnel került hatalomra, az emiatt kirobbant polgárháborúban a nacionalista erők parancsnoka volt (1936–1939). Haláláig hivatalban maradt.

Adolf Hitler: Németország kancellárja 1933-tól, állam- és kormányfő (vezér, *Führer*) 1934-től. Paul von Hindenburg államelnök nevezte ki kancellárrá. 1945 áprilisában öngyilkosságot követett el.

Szaddám Huszein: Irak elnöke 1979 és 2003 között. Katonai államcsínnel került hatalomra. 2003-ban az amerikai megszálló erők elfogták. 2006-ban az Iraki Különleges Hadbíróság emberiség elleni bűntettek vádjával halálra ítélte, s még abban az évben ki is végezték.

- Moammer el-Kadhafi:** 1969 és 2011 között a líbiai „forradalom testvéri vezetője és irányítója”. Katonai államcsínnel került hatalomra, s az ellenzéki erők végeztek vele a 2011-es felkelés idején.
- Mobutu Sese Seko:** Zaire államfője 1965-től 1997-ig. Katonai államcsínnel került hatalomra. Születési nevét (Joseph-Désiré Mobutu) 1972-ben erre változtatta meg: Mobutu Sese Seko Kuku Ngbendu Wa Za Banga – ami annyit jelent, hogy „*A teljhatalmú harcos, aki a kitartása és hajlíthatatlan győzni akarása miatt hódítást hódításra halmoz, és feléget mindent maga mögött*”. Súlyos gazdasági és politikai válság miatt hatalmát megosztotta az ellenzékkel, amely később száműzetésbe kényszerítette.
- Narendra Modi:** 2014 óta India miniszterelnöke. Választások útján került hatalomra.
- Benito Mussolini:** Olaszország miniszterelnöke 1922–1925-ben; államfő és „vezér” (*Duce*) 1925-től 1943-ig; a salòi „Olasz Szociális Köztársaság” vezére 1943–1945-ben. III. Viktor Emánuel király nevezte ki miniszterelnöknek. A Fasiszta Nagytanács 1943 júliusában megfosztotta hatalmától és bebörtönözte, de az év szeptemberében a németek kiszabadították, és Hitler megtette a náci bábállam, a Salòi Köztársaság vezérévé. Olasz partizánok 1945 áprilisában elfogták és kivégezték.
- Orbán Viktor:** Magyarország miniszterelnöke 1998 és 2002 között, majd 2010 óta. Hivatalát választásokon nyerte el, illetve őrizte meg.
- Augusto Pinochet Ugarte:** A chilei Katonai Kormányzó Bizottság (junta) elnöke 1973-tól, Chile köztársasági elnöke 1974-től 1990-ig. Katonai államcsínnel került hatalomra, s miután 1988-ban népszavazás akadályozta meg mandátuma meghosszabbítását, átadta a hatalmat demokratikusan megválasztott utódjának.
- Vlagyimir Putyin:** Oroszország elnöke 2000 és 2008 között, majd 2012 óta, közben miniszterelnök 2008–2012-ben. Mindkét alkalommal választások útján léphetett hivatalba.
- Donald J. Trump:** Az Amerikai Egyesült Államok elnöke 2017 és 2021 között. Demokratikus választások útján került hivatalba. 2019-ben a hatalommal való visszaélés és a Kongresszus működésének akadályozása miatt, 2021-ben lázadás szítása miatt *impeachment* eljárást indított ellene a Képviselőház. A Szenátus mindkét esetben felmentette őt.

BEVEZETÉS

KÉTEZERNYOLC NOVEMBER 4-ÉN, amikor a világ sok politikai vezetője az amerikai elnökválasztás híreit figyelte, Silvio Berlusconi olasz miniszterelnök éppen szexbulira készült római rezidenciáján. „Megyek zuhanyozni – mondta aznapi partnerének, Patrizia D’Addariónak –, ha előbb végzel, várj a nagy ágyban.”

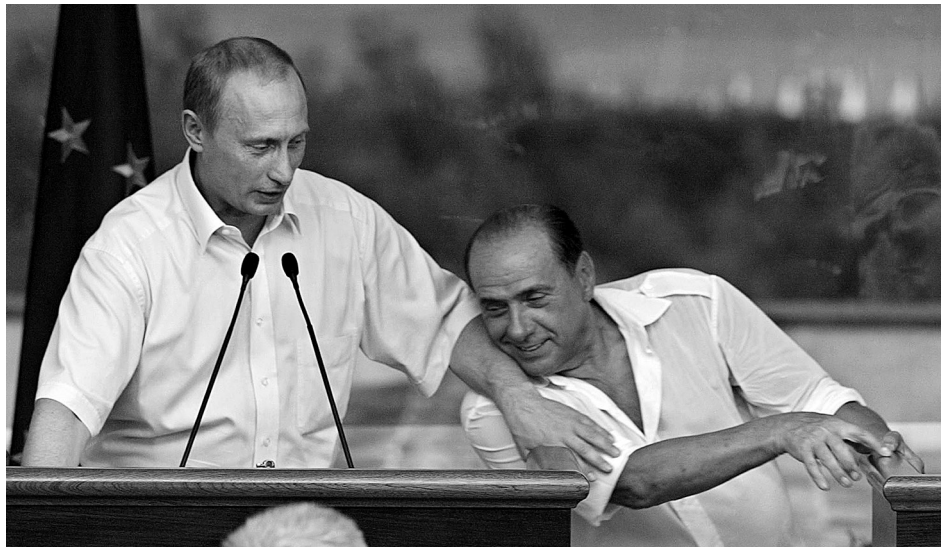
D’ADDARIO: *Melyikben? A Putyinében?*

BERLUSCONI: *A Putyinében.*

D’ADDARIO: *Az nagyon cuki! Be is van függönyözve.*

Hogy az az ágy a korábbi és későbbi orosz elnök – akkor éppen miniszterelnök – ajándéka volt-e, vagy csak aludt egyet benne, azt nem tudjuk. De a „Putyin ágya” kifejezés jól szimbolizálja a szoros, bizalmas barátságot a két vezető között, akikben élt a vágy, hogy kiéljék személyes hatalmukat – és a „férfiasságukat”¹ is –, amennyire csak a politikai rendszereik azt megengedik, s ezt bemutassák a nagyvilágnak is. Ez a két figura rekordot döntött az államfők bilaterális találkozóinak műfajában. 2003-ban, Putyin Moszkva melletti, zavidovói dácsájában szövetséget kötöttek, augusztusban pedig sajtókonferenciát tartottak Berlusconi szardíniai villájában. Dario Fo és Franca Rame *L’anomalo bicefalo* (A kétfejű anomália) című darabjában, amelyet abban az évben mutattak be Rómában, Putyint meggyilkolják, és az agyát beültetik Berlusconi koponyájába.²

A Berlusconi–Putyin kapcsolatban két olyan, minden megalkuvásra képes személyiség talált egymásra, akik kitaposták a 21. századi autokráciák kormányzásának két új útját. Az előbbi tekintélyuralmi stílusú kormányzást vezetett be a demokrácia formális keretei között. Szigorú ellenőrzése alá vette a pártját, a Forza Italiát, és a kereskedelmi tévéhálózatok révén sokkal hatékonyabban tudta formálni a közvéleményt, mint abban az országban

*Putyin és Berlusconi Olaszországban, Szardínia szigetén 2003 augusztusában
(MTI/EPA/ANATOLIJ MALCEV)*

*Berlusconi és Putyin közös
sajtóértekezletükön Lipeck-
ben, 2004. április 21-én
(MTI/EPA/IZVESZTYIJA/
DMITRIJ ASZTAHOV)*

Mussolini óta bárki más. Putyin pedig egyszerűen letaposta a demokráciát a parlament, a média és az igazságszolgáltatás „domesztikálásával”, bírálói likvidálásával vagy bebörtönzésével és az egész gazdaság módszeres fosztogatásával.

A két miniszterelnök szoros kapcsolata aggasztotta Ronald Spoglit, az USA római nagykövetét. 2009 januárjában figyelmeztette Hillary Clintont, az éppen hivatalba lépő Obama-kormány külügyminiszterét, hogy Berlusconi rendszeresen visszhangozza „azokat a véleményeket és deklarációkat, amelyeket közvetlenül Putyintól kap”. Berlusconi személyes követe, Valentino Valentini gyakran utazott Moszkvába a főnöke ügyeit intézni, és Olaszország Oroszország-politikáját lényegében ők ketten kezelték, háttérbe szorítva az olasz külügyminisztériumot. Spogli persze gyanította, hogy „bűnös kapcsolatok” miatt van ez az egész titkolózás. Az olasz kormányfő valószínűleg hasznot húzott az olasz és az orosz energiacég, az ENI és a Gazprom üzletkötéseiből, cserébe azért, mert segítette az „Amerika európai biztonsági érdekeinek meggyengítésére irányuló”³ orosz törekvéseket.

Később a WikiLeaks sok ezer egyéb dokumentummal együtt a nyilvánosság elé tárta Spogli emlékiratait is – ekkor az olasz parlament eljárást indított. A vizsgálat megerősítette, hogy Berlusconi igenis százalékos hasznot akart húzni az ENI–Gazprom Déli Áramlat nevű, a Fekete-tenger alatt épített földgázvezetékéből. Amikorra a csővezeték építése 2012-ben megkezdődött, a szexuális és korrupciós botrányok, valamint az eurózónaválság miatt Berlusconi már elvesztette a hivatalát. Ugyanabban az évben Moszkvában *Berluszputyin* címmel bemutatták Fo és Rame darabjának orosz adaptációját. Ebben a változatban Berlusconit ölik meg, és az ő agyát ültetik át az őt politikailag túlélő Putyin koponyájába.⁴

A DIKTÁTOROK KORÁBAN ÉLÜNK, az olyan típusú államfők idején, akik korlátozzák vagy felszámolják a demokráciát, és a politikai legitimitáció eszközeként használják a maszkulinitást, a macsóságot. Amerikában, Törökországban, Brazíliában és más, geopolitikailag fontos államokban az ilyen, meggazdagodásra vágyakozó állami vezetők egyszerűen lerabolják az ország természeti kincseit, és megakadályozzák a klímaváltozás elleni harcot. A korrupcióra és a cenzúrára alapuló kormányzásuk kevéssé törődik a közérdekkel, ezért rosszul kezelik az országukat sújtó válságokat, s gyakran csak bajt hoznak az emberekre. Korunk egyik legégetőbb kérdése az,

hogy miként lehet szembeszállni az egyre terjedő autoriter vagy diktatórikus törekvésekkel.⁵

Nagyon jellemző ebből a szempontból, ahogy az illiberális államvezetők elkezdtek reagálni a 2020-as világvárványra. Minden ilyen válság láthatóvá teszi az államvezetők és az ő szövetségeseik saját értékrendjét, jellemét és kormányzási stílusát. Egy közegészségügyi vészhelyzet azonban különösen éles fénnel világít rá az autokratikus kormányzás örök jellemzőire: az átláthatóság és az elszámoltathatóság normáinak semmibevételére. A koronavírus-pandémia Hszi Csin-ping Kínájában, az egypárti uralom országában szabadult el. Li Ven-liang vuhani orvos 2019 decemberében figyelmeztette a kollégáit a vírus rendkívüli veszélyességére. A kínai politika azonban elhallgattatta őt, tényfeltárását „törvénytelen cselekedetnek” minősítette, mondván, hogy az ellentmond a kormány nyilatkozatának, mely szerint ez a betegség „megelőzhető és kontrollálható”. Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor a maga autokratikus törekvéseinek kiterjesztésére használta fel a világvárvány által kínált lehetőségeket. Szükségállapotot hirdetett, majd – önmagát diktátori hatalommal felruházva – bevezette a rendeleti kormányzást. Brazíliában, ahol szintén leépítik a demokráciát, Jair Bolsonaro elnök kijelentette, hogy a COVID-19 nem veszélyesebb, mint a közönséges influenza, és kirúgta Luiz Henrique Mandetta egészségügyi minisztert, aki felszólította a polgárokat a megfelelő távolságtartásra. Mindkét vezető esetében azt látjuk, hogy nem az emberéletek megmentése, hanem a saját hatalmuk megtartása és kiterjesztése volt a fő szempont. A nagy valószínűséggel a betegségek és a szegénység terjedését okozó klímaváltozással együtt ennek a diktátori kormányzási stílusnak az offenzívája nem csupán a demokráciát, hanem már a létbiztonságot is fenyegeti.⁶

„EGYETLEN TÖRTÉNÉSZ SEM LÁTHAT BELE a halottak fejébe... De megfelelő dokumentációval ki tudjuk nyomozni a gondolkodási és cselekvési mintákat”, írja Robert Darnton.⁷ Ez a könyv is épp erre törekszik: megvizsgálni az evolúcióját a politikai rendszerként definiált autoritariánizmusnak, melyben a végrehajtó hatalom a kormányzás törvényhozási és igazságszolgáltatási ágazatait háttérbe szorítva terjeszti ki a maga mozgásterét. Könyvemben a következő figurákra koncentrálok: Benito Mussolini, Adolf Hitler, Francisco Franco, Moammer el-Kadhafi, Augusto Pinochet, Mobutu Sese Seko, Silvio Berlusconi, Recep Tayyip Erdoğan, Vlagyimir

Putyin és Donald Trump; mellettük hangsúlyos mellékszerepekben felbukkan Idi Amin, Mohamed Sziad Barre, Jair Bolsonaro, Rodrigo Duterte, Narendra Modi, Orbán Viktor és sokan mások.

Az autoriter kormányzás egész palettájának áttekintésekor – kezdve a demokráciák lebontogatásától azok teljes felszámolásáig – nem foglalkozom az olyan kommunista vezetőkkel, mint például Hszi Csin-ping, akik már eleve egy zárt rendszerben jutottak hatalomra. Megfigyelhető, hogy a kommunista és a többi autoriter rendszerek miként fejlődtek az egymástól tanulás révén is. Az antikommunista zaire-i államelnök például átvette a kommunista vezetők, Nicolae Ceaușescu vagy Mao Ce-tung személyi kultuszának számára is használható elemeit, az utóbbtól még az egyik titulusát, a „(nagy) kormányost” is.⁸

Olvasóim közül néhányan talán nem értik, hogy miért nem írok itt az erőskezű női vezetőkről, mint amilyen Margaret Thatcher brit vagy Indira Gandhi indiai miniszterelnök volt. E hölgyek némelyikének tényleg voltak autoriter vonásai, törekvései (Thatcher nem véletlenül kapta a „Vas-lady” nevet), és el is nyomtak bizonyos kisebbségeket, de egyikük sem próbálta lerombolni a demokráciát, ezért nem foglalkozunk itt velük.

SOK TANULMÁNY MUTAT RÁ a jelenkori történelem azon eseményeire, amelyek láthatóvá teszik a demokráciától való elfordulás tendenciáit; ilyen például a 2008-as recesszió és a globális migráció fokozódása, ami felerősítette a rasszista gyűlölködést. Más elemzések a kommunizmus 1989–1990-es összeomlásáig tekintenek vissza. Mindezek a fejlemények Kelet-Európában elszabadították a nacionalista és törzsi indulatokat, és Nyugat-Európában is elhozták a szélsőjobb reneszánszát. Az egykori kommunista KGB-tiszt, Putyin, aki most a globális jobboldal vezetője, sikeresen lovagolja meg a politikai fordulatnak és felfordulásnak, valamint az ideológiai másfelé igazodásnak ezt a hullámát.⁹

A populizmus általános jellemzője mindazon pártoknak és mozgalmaknak, amelyek a demokratikus politika ez irányú, illiberális leépítésén buzgólkodnak. Maga a populizmus nem eleve autoriter jellegű, de sok „erős-ember” a múltban és manapság is olyan – populista – retorikával él, amely nem a törvényes jogokkal, hanem a hitbéli, a rasszbéli és az etnikai hovatartozás kötelékeivel erősíti a nemzeti összetartozást. Az autoriter felfogásban csak egy kisebb csoport tartozik „a nép” kategóriájába, függetlenül a születési helyüktől és társadalmi helyzetüktől, és csak a minden intézményen

felül álló vezető személyesíti meg a *népet*. Így aztán az erősebbek államaiban a vezető bírálata és támadása a nemzet elleni támadásnak minősül, s az ilyen bírálókat „haza- és nemzetárulókként” vagy éppen „terroristák-ként” bélyegzik meg.¹⁰

Ez a könyv arra törekszik, hogy feltárja a mai tekintélyuralmi vezetők működésének mélyebb gyökereit, azt, hogy miként elevenítik fel az autoritarianizmus hajnalának 1920-as évekbeli retorikáját és intézkedéseit, s miként igyekeznek teljes meggyőződéssel rehabilitálni a saját autokratikus, erőszakos elődeiket. Putyin például engedélyezte Sztálin-szobrok emelését egyebek közt Novoszibirszkben és Moszkvában, miközben bebörtönözték a Sztálin áldozatainak tömegsírjairól publikáló történészeket.¹¹ Berlusconi azt a hazugságot terjesztette, hogy Mussolini „soha nem ölt meg senkit”. Bolsonaro tévesen állítja, hogy a fasizmus baloldali jelenség volt. Sebastian Kurz osztrák kancellár a fasizmusnosztalgia jeleit küldte, amikor 2018-ban meghirdette az „önkéntesek tengelyét”, Magyarország, Olaszország és Ausztria (vagyis a második világháborús fasiszta vagy kollaboráló államok) részvételével az illegális migráció megfékezésére. A mai zarnoki hajlamú politikusok és szövetségeseik megértéséhez távlatos történeti kitekintésre van szükségünk.¹²

AMI A MILLIÓK ÉLETÉT befolyásoló politikai rendszereket illeti, az autoritarianizmus mindmáig meglepően zavaros fogalom. Még ma sem tudunk egyazon nyelven beszélni a 21. század különféle diktatori hajlamú vezetőiről, akik az uralkodást a polgári szabadságjogok elnyomására, a választásokat pedig a hatalmon maradásra használják fel. Orbán azzal büszkélkedik, hogy Magyarországot ő „illiberális demokráciává” alakította át – a kifejezést Fareed Zakaria kreálta, és a *Foreign Affairs* című folyóiratban 1997-ben megjelent, nagy feltűnést keltő cikkében használta először. Újabban terjednek olyan terminusok, mint a „hibrid rezsimek”, a „választási autokráciák” vagy az (itt is használt) „új autoritarianizmus” és hasonlók, ahogy a kutatók igyekeznek pontos elnevezést találni az antidemokratikus kormányzás új hullámára.¹³ Az autoriter kormányzási stílus távlatos áttekintése, amely rávilágít a különböző történelmi körülmények között felbukkanó alapvető jellemzőkre és azok változataira is az idők folyamán, segíthet a napjainkban előretörő diktatórikus trendek megértésében.

Mussolinitól Putyinig az e könyvben szereplő erősebbek mindegyike az egyszemélyi kormányzás más-más formáját építette ki, amelyben óriási

hatalommal rendelkezhet egyetlen ember, aki aztán a saját politikai és anyagi érdekeit messze a nemzet érdekei fölé emeli, s ennek szempontjai szerint alakítja a bel- és külpolitikát is. Az államigazgatási káderek kiválogatásában a fő szempontja nem a szakértelem, hanem az ő és szövetségesei iránti lojalitás, bár az ő korrupciós ügyleteinek milliárdjaiból csak a leghűségesebb csatlósai részesülhetnek. Az ilyen egyszemélyi vezetők hosszú ideig hatalmon maradhatnak, ugyanis olyan támogató hálózatokat működtetnek, amelyek a bűnrészesség és a megfélemlítés révén kötik hozzájuk az embereket. Spanyolországban Franco tábornok a maga egész politikai tevékenységét a hatalma megszilárdításának a szolgálatába állította, s így maradhatott uralmon haláláig, 36 éven át.¹⁴

Az itt bemutatott vezetők a maguk módján mind alakítottak az autoritáriánus forgatókönyvön – az eszközök és taktikák egy évszázad alatt kifejlődött, egymáshoz szorosan kapcsolódó készletén. Könyvünk a propagandára, a férfiaságra, a korrupcióra és az erőszakra koncentrálnak, valamint azokra a módszerekre, amelyekkel az emberek megpróbálták szembe szállni az önkényuralommal s meggyorsítani annak a bukását.¹⁵ A mai vezetők – akárcsak az ő ellenfeleik – cselekvéseinek és viselkedésének megvan a saját, jellegzetes történetük. Amikor Putyin félmeztelenül fotózódik, Mussolini sportos pózolásai jutnak eszünkbe. Rodrigo Duterte Fülöp-szigeteki elnök azzal kérkedik, hogy helikopterből dobáltatta ki az ellenfeleit, akárcsak Augusto Pinochet chilei diktátor. Az erőforrások kiszivattyúzása a diktátorok közös jellemzője volt Mussolinitól Hitlerig és Berlusconi-től Putyinig. Trump amerikai elnök 2019-ben ugyanígy tekintett országának szíriai érdekeltségeire: „A kőolajhoz ragaszkodunk. Van olajunk. Az olaj biztonságban van. Ott hagyjuk a csapatainkat, csak az olaj miatt.” Az erőszak és a kifosztás eseteit transznacionális és transzhistorikus összefüggésekben vizsgáljuk, ahogy eddig csak kevesen tették.¹⁶

Ez a könyv azzal visz új szintet az autoriter kormányzásról folyó vitákba, hogy rávilágít a férfias fellépés jelentőségére, s arra, hogyan illeszkedik ez bele a hatalomgyakorlás eszköztárába. A vezető macsóskodása és haverkodása más, szintén férfi(as) vezetőkkel nem pusztán hetvenkedés, kivagyiskodás, hanem a belföldi hatalomgyakorlás és a külpolitizálás eszköze. A férfias mindenhatóság nyit utat a korrupciónak is, azt sugallva, hogy ez az ember fölülte áll a törvényeknek, amelyekhez a hétköznapi, a „gyengébb” embereknek szigorúan tartaniuk kell magukat. Az effajta maszkulinitás áthatja azt az állami politikát, amely gátlástalanul támadja a nőket és

az LMBTQ-csoportok tagjait, akik ugyanúgy a diktátorok ellenségeinek számítanak, mint a bűnüldöző hatóságok és a sajtó. Az antikolonialista népvézérek, például Mobutu vagy Idi Amin, az ő rasszista, imperialista „kollégáikhoz” hasonlóan, gyakran nőgyűlölők voltak, és üldözték a homoszexuálisokat.

Kötetünkben az autoriter forгатókönyv jelenti a tematikai folytonosságot a diktátori stílusú kormányzás három nagy periódusra tagolt vizsgálatában. Az első az 1919–1945-ös fasiszta időszak, ezt a katonai puccsok 1950 és 1990 közötti kora követi, majd az 1990-től máig tartó új autoritáriánus éra zárja; az első kettő sajátos dialógusban állt egyidejűleg a kommunista uralommal is. Az I. rész – címének megfelelően – a *Hatalomra jutás* módzataira fókuszál, a II. rész, *A hatalomgyakorlás eszközei* azt vizsgálja, hogy ezek a vezetők politikájuk belső logikájának megfelelően miként igyekeztek a nemzeti nagyság mítosztát kivetíteni önmaguk köré. Emellett elemezzük a propaganda, a férfiaság, a korrupció és az erőszak alkalmazását a hatalmuk megvédése érdekében. A III. rész, *A hatalom elvesztése* végigköveti a diktátorokkal szembeni ellenállásnak, a hatalom és a tekintély hanyatlásának, valamint a hatalomvesztésnek a történeteit. A könyv végigtekint Európán, az amerikai ikerkontinensen és Afrikán, s bemutatja a zsarnokoskodásnak azt az évszázadát, amelyben a vezetők rendet és törvényességet ígértek, s aztán minden törvénytelenység elkövetését lehetővé tették a pénzügyi és a szexuális ragadozók számára. Feltárja azt is, hogy ezek a politikusok hogyan gondolkodnak és cselekszenek, kikre támaszkodnak, és miképp lehet szembeszállni velük.

Egy évszázadon keresztül ezek a karizmatikus vezetők a bizonytalanság és az átmeneti időszakok zavaros vizeiben halásztak. Gyakran a politikai rendszeren kívülről jöttek, új mozgalmakat indítottak új szövetségességekkel, és újszerű módon kommunikáltak a híveikkel. Ilyen vezértípusok akkor válnak könnyen népszerűvé, amikor a társadalom két, egymással szemben álló ideológiai táborra osztódik, a civil társadalom lehetőségei és kilátásai pedig gyengék – az autoriter vezetők épp ezért tesznek meg mindent a polarizáció, a szakadékok elmélyítése érdekében. A nemek, a munkásrétegek és a rasszok emancipációjának erősödési időszakaiban általában megnőnek a nyíltan rasszista és szexista önjelölt vezérek pozícióhoz jutási esélyei, mert ők csökkenteni tudják a férfidominancia és az osztályprivilegiumok elvesztésével, valamint „a fehér keresztény civilizáció végével” kap-

csolatos félelmeket. Az efféle történelmi válsághelyzetekben a kulturális konzervatívok mindig is vonzódtak az antidemokratikus politizálás felé, lehetővé téve, hogy közveszélyes figurák kerüljenek be a politizálás főáramába és megszerezzék a kormányzati hatalmat is.¹⁷

A vezérhajlamú egyéniségek kezdettől fogva abban különböznek a másféle politikusoktól, hogy mindig az emberek negatív tapasztalataira és érzelmeire apellálnak. Az egész nemzetet áldozatnak állítják be, azt ismételve, hogy idegen hatalmak miként alázták meg az ő népüket, amelynek majd ők lesznek a megmentői. Hivatkoznak súlyos sérelmekre, nagy reményekre és félelmekre, s azt ígérik, hogy teljesítik a nép leghőbb kívánságait, az ország területgyarapításától az „idegen fajúaktól” való megvédésén és a férfiuralom megőrzésén át a belső és külső ellenségek gáztetteinek megtorlásáig. Az országának igazságot követelő, hevesen gesztikuláló Mussolinin sokan „karneváli pojáca Caesarnak” tekintették, de ennek a pojácának a zsigeri indulatokra rájátszó politikája még ma is hat és működik. Hasonlóképpen hat a válság és a veszélyeztetettség állandó emlegetése, valamint annak megnyugtató tudata, hogy kiket is kell hibáztatnunk a nemzet szenvedéséért, és kikben bízhatunk, hogy majd egyszer s mindenkorra elhárítják ezeket a bajokat. Ahogy Ernest Becker antropológus megjegyezte:

Ez [a félelem] készíti az embereket arra, hogy kövessék a hőzöngő, erősnek tűnő demagógokat..., akik meg tudják szabadítani a világot a bizonytalanságtól, a gyengeségtől, a kiszámíthatatlanságtól és a gonosztól. Ő, ha az ő útmutatásuk szerint élünk, az az igazi megnyugvás és fellélegzés.¹⁸

Amikor aztán követőkre, hívekre talál az erősember, akkor elkezd bevetni az olyan, az uralmát később megszilárdító eszközöket, mint a propaganda és a korrupció. Az igazság semmibevétele és a demokrácia leépítése kéz a kézben járnak, kezdve azzal a lázító kijelentéssel, hogy a társadalmi elit állami médiája hamis vagy eltorzított híreket közöl, de most itt van ő, az új népvezér, aki megmondja az igazat, és mindenét kockára teszi, hogy az ő népe megismerje a „tényeket”. Ha pedig a hívek elkezdnek kötődni ehhez a személyiséghez, akkor már nem érdekli őket, hogy hazudik-e, vagy nem. Hisznek neki, mert hisznek *benne*.¹⁹ Egy morálisan leszerepelt politikai rendszerben a reménybeli vezérfigurák friss alternatívát tudtak kínálni – még akkor is, ha büntetett előéletűek (mint például Mussolini vagy

Hitler), vagy éppen rendőrségi nyomozás folyik ellenük (Trump, Putyin, Berlusconi). „Ezeket egész életükben soha nem érdekelte semmi más, csak a saját érdekük, no meg a korrupt bizalmasaik jóllakatása”, írta egy fasiszta-barát ügyvéd 1922-ben az akkori olasz politikai elitéről. Ugyanezt látjuk egy évszázaddal később a populista pártok és az autoriter vezetők támogatóinak a köreiben.²⁰

Nem minden autoriter vezető él erőszakos módszerekkel a hatalomra jutás érdekében, de mindannyian jól értenek a félelemkeltés mesterségéhez. A 21. században általánosan elterjedt az a taktika, hogy a hatalomra törekvők kijelentik: ők bármikor képesek erőszakcselekményeket elkövetni; ezt tette Trump is, amikor 2016 januárjában azzal kérkedett, hogy ő bárkit lelőhetne az Ötödik sugárúton, akkor sem veszítené el egyetlen rajongóját sem. Egyesek arra figyelmeztetik az egész országot, hogy rátámadnak majd bizonyos embercsoportokra. „Azt javaslom a filippínóknak, hogy ne szavazzanak rám, mert annak vérontás lesz a vége”, jelentette ki 2015-ben Duterte, aki esküdözött, hogy drogkereskedők és bűnözők ezreit fogja megöletni, ha megválasztják államelnöknek.²¹

Katasztrófák vagy súlyos incidensek nyomán gyakran hirdetnek ki rendkívüli állapotot, ezzel is szaporítva a vezérelvű kormányzás lehetőségeit. Hivatalra jutnak ilyenkor új emberek is, a már magas pozícióban lévők pedig felhatalmazást kapnak, hogy olyan dolgokat is megtegyenek, amiket egyébként is szerettek volna, például megszilárdítani a kormányzati pozíciójukat és elhallgattatni az ellenzéket. Ilyen esetekben az ideiglenes rendkívüli állapot „normálissá és nem kivételessé válhat”, ahogy Walter Benjamin filozófus fogalmazott. Egy évszázadon át a zavarosban halászás képessége mindig is lényeges jellemzőjük volt a hatalommániás embereknek, akár voltak konkrét céljaik, akár nem.²²

CURZIO MALAPARTE olasz író és újságíró 1931-ben megjelent, *Az államcsíny technikája* című könyvében arra figyelmeztetett, hogy a már egy évtizede hatalmon lévő Mussolini „modern ember, barátságtalan modorú, vakmerő, erőszakos és számító”, és előre jelezte, hogy a nagy gazdasági világválság következtében egyre népszerűbbé váló Hitler még nála is veszélyesebb figura lehet. Ez az osztrák úgy nézhet ki, mint egy pincér, és úgy ordibálhat, mint egy bolond, de a németek „egy aszkétát látnak benne, a cselekvés kultuszának a misztikusát”, ahogyan sok olasz is tekintett Musolinira. Ha ez a Hitler megkaparintja a hatalmat, figyelmeztetett Ma-

laparte, megpróbálja majd „lezülleszteni, megalázni és leigázni a német népet a német szabadság, dicsőség és nagyhatalmiság nevében.”²³

Újságírók, munkatársak és mások, akik közelről szemlélhették ezeknek az erősebbeknek a veszélyes jellemvonásait, az elsők között visszhangozták Malaparte hátborzongatóan pontos előrejelzéseit. Az autoritariánizmus a maga egy évszázados evolúciója során igencsak sokféle „eredményt” hozott. A fasizmus és a nemzetiszocializmus népiértésbe torkollott, míg a 21. századi despoták már inkább a célzott orgyilkosságok és a tömeges letartóztatások eszközeivel dolgoznak. Mindez még feltűnőbbé teszi a figurák tablóján az egyes vezetők jellemvonásainak kísérteties hasonlóságait. Hitler is olyan volt, mint sok későbbi vezető: határozatlan és bizonytalankodó ember a mindenható Führer maszkja mögött, aki éppen aktuális véleményeként gyakran azt visszhangozta, amit a legutóbbi beszélgetőpartnerétől hallott. Mobutut – aligha egyedülként – „kényszeresen izgatják az ő elnöki tekintélyét sértő legapróbb incidensek is”, ahogy Brandon Grove zaire-i amerikai nagykövet írta róla. Mussolini sem állt egyedül azzal, hogy mindennap órákon át olvasta az újságokat, „amelyekben a beosztottjai megjelöltek minden vele foglalkozó cikket. A valamit kereső ember buzgalmával böngész át őket”, ahogy az újságíró George Seldes 1935-ben megjegyezte. Putyin is az egyszemélyi vezetők hagyományát viszi tovább, amikor „a státuszvesztéssel, a sértődöttséggel, a köztisztelet iránti vágyakozással és a sebezhetőséggel” kapcsolatos fixációit beemeli az állami politikába.²⁴

A diktátori hajlamú vezetők impulzív, ingerlékeny természete (legtöbbszörüknek gyakran voltak-vannak dühkitörései), valamint az „oszd meg és uralkodj” praktikái (melyekkel megakadályozzák, hogy mások is közel kerülhessenek a hatalomhoz) az egész kormányzást konfliktusokkal terhelik és zűrzavarossá teszik. Tipikus példája ennek Erdoğan kiszámíthatatlan döntéshozatali stílusa, amit tovább ront az, hogy rokonokkal és talpnyalókkal veszi körül magát. Az autoriter vezető hivatalnokainak nem kevés időt kell kármentésre fordítaniuk, amikor főnökük „sértegette ellenfeleit, kínos helyzetbe hozta a munkatársait, és sokadszorra ismét irányt váltott ... teljes káoszt idézve elő”. Kadhafi a végletekig tudta fokozni a káoszt, ahogy egyik napról a másikra eltörölt egész jogszabályi rendszereket. Valósággal felvillanyozta őt saját kiszámíthatatlansága, akárcsak Idi Amint és másokat, akik „önnön nagyszerűségükről képzelegtek, azt hitték, tudják a megoldást a bonyolult problémákra, s közben elvesztették a kapcsolatukat

a valósággal”, ahogy dr. David Barkham, Amin személyi orvosa írta. Amin önmagának adományozott titulusai önmagukért beszélnek: „Őexcellenciája, Örökös Államelnök, al-Hadzi Doktor Idi Amin Dada tábornagy, a Viktória-kereszt, a Hadi Érdemkereszt és a Kiváló Szolgálatért Érdemrend birtokosa, Minden Szárazföldi Állat és Tengeri Hal Ura, a Brit Gyarmatbirodalom Legyőzője Egész Afrikában és Főként Ugandában”.²⁵

Egy vonatkozásban minden ilyen erősember következetes: hatalomra tör, s kihasznál mindent és mindenkit a céljai eléréséhez. Az uralma alatt álló férfiak, nők és gyermekek csak annyit érnek az ő szemében, amennyiben utódokat tudnak produkálni, legyőzik az ő ellenségeit és nyilvánosan tömjénezik őt. Kormányzásának minden eszköze kitüntetett helyet kap ebben a rendszerben. A propaganda lehetőséget teremt a vezér számára, hogy kisajátítsa a nép figyelmét, a macsóság pedig akkor lép színre, amikor ő az eszményi védelmező, a nemzetmentő szerepében tetszeleg. Az elnyomás rabokkal teli börtönöket és fogolytáborokat hoz létre, a korrupció lehetővé teszi a diktátor számára, hogy a saját zsebét tömje meg a nemzetgazdaság által termelt jövedelmek nagy részével. Jon Lee Anderson így foglalta össze a megszállott autoritarianizmus kórképének tüneteit: „a paranoia különféle technikái, az öldöklés és a félelemkeltés rémtörténetei, a banktrezorok és az egész nemzetgazdaság magántulajdonként kezelése, egzotikus házi vadállatok, prostituáltak, arany vízcsapok és vécékagylók” – az égvilágon minden, ami elűzheti azon félelmeiket, hogy még nem harácsolnak össze elég vagyont, vagy elveszítenek valamit, amit már megszerettek. S amikor – élve vagy halva – elhagyják hivatalukat, akkor az az érzése támad mindenkinek, hogy „a mániájuk semmi másnak nem hagyott teret az egész országban”.²⁶

Az egyszemélyi vezetők a legsúlyosabb károkat okozó autoriter politikusok tudnak lenni, ugyanis nem választják el a saját elképzeléseiket és vágyaikat az ország számára fontos dolgoktól. Privát vesszőparipáikkal tematizálják a közbeszédet, eltorzítják az intézményi prioritásokat, és kierőszakolják az erőforrások nagy volumenű átcsoportosítását. Ennek legszélsőségesebb példája Hitlernek a zsidók ellen indított megsemmisítő hadjárata, de az autoritarianizmus története tele van a vezérek felfuvalkodottságából és megalomániájából született és katasztrófális következményeket hozó, nagyszabású projektekkel is. Mussolini 1935-ös „gyarmatszerző” etiópiai inváziója államcsödbe döntötte Olaszországot. Mobutunak a Kongó folyón, a Inga-vízesésnél építtetett két gigantikus vízi erőműve és

a hozzá csatlakozó Inga–Shaba-távvezeték államadósság-spirálba sodorta Zaire-t. Trump mexikói határfalának építéséhez a katonai védelemre és a katasztrófaelhárításra szánt szövetségi pénzekhez kellett hozzájárulni.

A teljhatalomról sokáig azt gondolták, hogy az a sikeres kormányzás célszerű módozata, de az egyszemélyi vezetés dinamikájáról és az általa okozott károkról készült tanulmányom épp az ellenkezőjét bizonyítja. Ha a vezért vagy az ő belső köreit vizsgálat alá akarják vonni, akkor az egész kormányzat összeshár a védelmében, hogy tisztára mossák őt és megrendszabályozzák a leleplezőit, a vádlóit és a tényfeltáró újságírókat. A más-ként gondolkodó, ellenzéki elit tekintélyes tagjainak meggyilkolása, egész családok száműzetésbe kényszerítése tehetséges emberek egész nemzedékeinek elvesztését jelentette. A gyakran évtizedek munkájával kiépített, jól működő vállalkozások kisajátítása vagy tönkretétele is csak árt a gazdaságnak. A távolról sem hatékony „illiberális” kormányzás csak kárt okozott az egész földnek és sok-sok millió lakójának.²⁷

„A DIKTÁTOR ÁLTALÁBAN alulról jön, és aztán még mélyebbre zuhan..., a világ figyeli őt..., és beleugrik utána a nagy semmibe”, mondta Charlie Chaplin 1939-ben, jól megragadva a vezér és követője viszonyának dinamikáját.²⁸ Könyvünk feltárja, hogy az emberek miért működnek együtt az ilyen vezetőkkel, gyakran évtizedeken át, nem törődve azzal, hogy ez mibe kerül nekik vagy az egész országnak. Rávilágít arra az igazságra is, mely szerint az autokrata vezetők mindenáron igyekeznek elrejtetni azt, hogy ők semmik volnának követőik-híveik nélkül. És itt nem egyszerűen a tömegemberekre gondolunk, akik a nagygyűléseken éljenzik őt, nem a korrump összeesküvőtársakra, az ellenfelek üldözőire, hanem arra az erőre, amely felkent kiválasztottá teszi és hatalomban tartja az ilyen figurákat.

A tömegkultúrában az ilyen erősemberek sajátos karizmája olyan megbabonázó erőként jelenik meg, amely parancsainak végrehajtására készíti az embereket. A társadalomtudós Max Weber azonban már egy évszázada rámutatott, hogy a karizma – melyet ő egy kivételes személyiségnek tulajdonított természetfeletti, emberfeletti vagy legalábbis különleges erőként, minőségként definiált – nagyrészt a megfigyelő szemében létezik. A diktátorok nagy többségének valóban különleges képessége van mások meggyőzésére. Ugyanakkor a követői és a kollaboránsai azok, akik „megteremtik” az ő hírnevét, elismerve a képességeit. Ez viszont a vezér karizmatikus hatalmát és tekintélyét inherens módon labilissá is teszi.

Különlegességének aurája könnyen szertefoszlik: ha megváltozik a közhangulat, eltűnik minden legitimitása – ellentétben a hatalmi tekintély dinasztikus és egyéb formáitól. Az autoritáriánus rendszerek épp ezért építgetik oly buzgón a vezérkultuszt, ezért vetik be a cenzúrát és az elnyomást, ha a vezetőnek az ő népe feletti hatalma elkezd meggyengülni.²⁹

A társadalmi elitből kerülnek ki a vezér legfontosabb támogatói és kollaboránsai. Félve az osztályhoz, a társadalmi nemhez vagy a rasszhoz fűződő privilégiumaik elvesztésétől, a befolyásos személyiségek bejuttatnak a politikai rendszerbe egy rebellist, azt remélve, hogy majd kontroll alatt tarthatják őt, miközben megoldja az ő problémáikat (amibe gyakran beleértendő a baloldal üldözése is).³⁰ Amikor a vezérfigura már hatalomra került, az elitcsoportok „autoritáriánus alku” kötnek vele, amely garantálja az ő hatalmukat és biztonságukat, cserébe a vezér iránti lojalitásért és a jogok megnyirbálásának az eltűréséért. Egyesek őszinte hívei a vezérnek, mások csak félnek a következményektől, ha vonakodnak támogatni őt, de akik lepaktálnak vele, azok általában végigkísérik őt a súlyos kormányzási hibákkal, impeachmenttel és/vagy nemzetközi megalázásokkal tarkított egész pályafutásán.³¹

Az ilyen erősebbeket külföldi elitek is támogatják. Könyvünk bemutatja az ilyen segítők két kategóriáját. Hitlertől Pinocheten át Erdoğanig óriási külföldi hitelekkel segítették az autoriter vezetőket az ő gazdasági „csodáik” elérésében. A Deutsche Bank Hitler Németországtól Putyin Oroszországáig pénzelte a tekintélyuralmi államok egész sorát, de adott kölcsönt olyan vállalkozásoknak is, mint a Trump Organization, amelyet azzal gyanúsítanak, hogy segítette az autokratákat és cinkostársaikat a piszkos pénzeiket tisztára mosni. Amerikai és brit pénzintézetek nemzetközi ügyvédekkel együttműködve teszik lehetővé diktátoroknak, hogy törvénytelenül összeharcsolt vagyonukat külföldön rejtse el, titkos bankszámlákon és fantomcégeknél. Így tett Svájc is, melynek trezorjai a banktitok törvényének szellemében 2018-ig őrizték Kadhafi, Mobutu és más zsarnokok lopott pénzének nagy részét.³² Kiemelkedő szerepet játszottak ebben a történetben a PR- és a lobbicégek is, produktív és stabil államokként reklámozva a diktátorok országait. A mosolyoffenzívák közben elterelik a közfigyelmet a káoszról és a korrupcióról. „Minél nagyobb slamasztikában volt a kliens, annál jobb volt a buli”, mesélte a Ceașescu, Szaddám Huszein és Mobutut is képviselő amerikai lobbista, Edward von Kloberg egyik munkatársa.³³

A DIKTÁTOROK TÖRTÉNETE nem könnyű olvasmány. A vezérek fényes jövőt ígérnek az egész nemzetnek, de sekélyes, aljas érzelmeket korbacsolnak fel. Országaikban pengevékony a határ a mindennapi élet és a legmélyebb borzalom között. Idi Amin az elegáns kampalai Nile Hotelban szórakoztatta a diplomataikat, és élvezte, hogy a szálloda pincéjében eközben az ő állambiztonsági pribékjei verik-gumibotozzák az ellenzéki aktivistákat. Pinochet katonái végignézték egyes baloldali vezetőkkel az ismerőseik megkínzását. Kadhafi „protokollminisztériumot” működtetett a szexrabnői összefogdosására. Ahogy Hannah Arendt filozófus megjegyezte, a totalitárius államokat a bürokrácia és az erőszak együttműködése üzemelteti.³⁴

E történetek mellett vannak mások is, amelyek reményt és inspirációt adnak. Könyvünk beszámol mindazok hétköznapi heroizmusáról, akik igyekeztek megőrizni erős családi és egyéb emberi kötődéseiket, „térben és időben, az elképzelhető legellenségesebb külső körülmények dacára is”, ahogy Gabriele Herz írta 1937-ben Németországban, a moringeni munkatáborból. A zsidó Herz még viszonylag szerencsésen megúszta, mert kilenc hónapi fogság után a családjával együtt emigrálhatott. Emlékiratában hálával említi a rabtársai részéről megtapasztalt szolidaritást és segítőkészséget. A kommunista munkásnő, Viktoria Hösl elküldte a róla egy grafikus szobatársa által készített portrét a fiának, akit a hatóságok az ő letartóztatása után egy kolostorba zártak. „Azonnal rád ismertem, drága mama, pedig már évek óta nem láttalak téged”, írta neki megható levelében a fiú.³⁵ Ma is szíven ütnek bennünket az ilyen történetek a szeretetről, amely ellenáll a lerombolására irányuló állami-hatalmi kísérleteknek.

ELSŐ RÉSZ

A HATALOM MEGSZERZÉSE

FASISZTA HATALOMÁTVÉTELEK

AZ ELSŐ EMBER, aki nekiállt diktatúrává alakítani egy demokráciát, már évszázadokkal ezelőtt is mutatta azokat a tulajdonságokat, amelyek a 20. és a 21. század erősebbereit jellemzik: erőszakos temperamentum, opportunizmus, meggyőző szónoki képesség. Mussolini is ezekkel tűnt ki a többi gyerek közül a Romagna tartománybeli, munkások lakta Predappio településen. Mire iskolai tanítónak vált, már megkéselte egyik osztálytársát és egy barátnőjét, s arról volt hírhedt, hogy bokszerrel hord magánál és zaklatja a nőket. Tanítványa és későbbi felesége, Rachele Guidi felidézte, hogy őt mennyire megrémisztette az a féktelen nekivadás, ahogy Mussolini elkezdett lázítani a szocialista népfelkelés mellett.¹

Mussolini azonban könnyedén át tudott változni úriemberré is, mindazok előtt, akikről úgy gondolta, hogy segíthetik az ő karrierjét. Felemelkedését annak is köszönheti, hogy rokonszenves benyomást keltett azoknak a konzervatív uraknak és befolyásos úrhölgyeknek a társaságában, akik megtanították őt *viselkedni* politikai pályafutásának sorsdöntő pillanataiban. Az Olasz Szocialista Párt (PSI) orosz származású vezetője, Angelica Balabanoff népszerűsítette őt az olasz baloldal forrongó világában. 1912-ben már Mussolini vezette a PSI forradalmi szárnyát, és szerkesztette az *Avanti!* című szocialista újságot. Két évvel később kizárták a PSI-ből, mert támogatta Olaszország belépését az első világháborúba (a szocialisták álláspontja szerint a háború gyengíti a nemzetközi munkásszolidaritást). Sokan úgy látták, vége a politikai karrierjének, de ő nemsokára beindította a saját, a fasizmusmal kapcsolatos elképzeléseinek laboratóriumaként működő *Il Popolo d'Italia* című újságját, amelyet részben azok az olasz és külföldi nagyiparosok és pénzemberek finanszíroztak, akik aztán sokat nyertek Olaszország 1915 májusában elrendelt katonai mozgósításából.²

A fasizmus – az erősebb modern figurájával együtt – annak a katasztrofális első világháborúnak (1914–1918) az örvényéből emelkedett ki,

amely borzalmainak a leírására sok benne harcoló résztvevője sem talált megfelelő szavakat. Ez az első totális háború lebontotta a polgári és a katonai határokat, és romba döntötte az egész világrendet. Az oszmán, a Habsburg, a német és az orosz birodalom mind összeomlott. Ennek a zavaros öt évnek és az orosz forradalomnak (1917–1921) szüleménye lett a fasizmus és a kommunizmus. Mindkét politikai rendszer alapjául a liberális demokrácia elutasítása szolgált, valamint a tömegrajongás az olyan férfi vezetők-vezérek iránt, akik azt ígérték, hogy felsőbbrendű társadalmat építenek ki, a modernitás energiáinak kiaknázásával.³

Mussolini fölfogta, hogy a háború után teljesen új világ jön. A régi pártokat és az őket vezető „régieket eltakarítják”, jelentette ki 1917-ben, amikor az ő személyes háborús részvétele véget ért egy hadgyakorlaton szerzett sebesülés következtében. A csataterék létrehoztak egy sajátos „technokráciát”, a már a harc és nem a nemesi származás által teremtett új elitet. Ezek az emberek azt vallották, hogy „akit nem lehet megtanítani repülni, azt le kell lökni, hogy gyorsabban bukhasson el”, ahogy Mussolini vonta le a következtetést a Hitlerre is nagy hatást gyakorló Friedrich Nietzsche írásaiból. Az erőszakban fogant fasizmus Olaszországban és Németországban politikai megnyilvánulási lehetőségeket kínált az efféle, kegyetlenkedési hajlamoknak; vonzotta is a háborús veteránokat, akik fekete és barna ingre cserélték le az állami katonai egyenruhájukat. Ezek a veteránok hazavitték magukkal a háborús mentalitást és harci morált, s hazafias kötelességüknek tekintették a belső ellenség kíméletlen üldözését – ezt az attitűdöt Mussolini és Hitler hatalomra kerülése után átvették a civilek is.⁴

A fasizmus szétrombolta a politika addig létező, hagyományos terepét, sokakat összezavarva két, korábban egymással ellentétesnek hitt eszme, a nacionalizmus és a szocializmus összekapcsolásával. A fasiszta rezsimek legkorábbi és legkitartóbban üldözött célcsoportja a baloldaliak voltak. Az 1919-es, eredeti olasz fasizmus minden, valóban progresszív eleme, például a nyolcórás munkanap követelése, hamarosan eltűnt. A korábban még szocialista Mussolini azonban jól ismerte a lázító nyelvezet tömegmozgósító erejét. A fasizmust egyszerre „felforgatónak és konzervatívnak” nevezte: mert az a nemzeti egységet támogatta az osztálykonfliktus helyett, az imperializmust és az erőt a nemzetközi szolidaritás helyett, valamint modernizációt ígért a nemzeti és egyéb hagyományok elvesztése nélkül.⁵

Az 1921-ben Mussolini által alapított Nemzeti Fasiszta Párt (PNF) és a Hitler által 1921 óta vezetett Nemzetiszocialista Német Munkaspárt

(NSDAP) is azzal az eszmével lelkesítette föl a követőit, hogy a forradalmat nem a háború által előidézett politikai és társadalmi emancipációs hullám erősítésére, hanem épp az elnyomásra kellene felhasználni. A fasiszmus egyik célja az volt, hogy leállítsák a női állampolgári jogok bővítését a férfitársadalom megfogyatkozásának és a hanyatló születési rátának az időszakában; a másik pedig az, hogy leszereljék az 1917-es orosz és az 1918–1919-es német és magyar forradalmak által feltüzelt, több jogot követelő munkásrétegeket. Az ateista kommunizmus terjedése szintén fenyegető jelenségnek tűnt a fehér keresztény civilizáció szemében, akár csak a színes bőrű népek feletti gyarmati uralom érezhető elvesztése. Az 1919-es versailles-i békeszerződés megfosztotta Németországot a gyarmataitól, felszítva ezzel az antikolonializmust, és elismerte a világ első független arab államát, a Tripolitániai Köztársaságot – Olasz Líbián belül.⁶

A hagyományos politikával és politikusokkal való elégedetlenség a pusztító háború után felkeltette az igényt, a vágyakozást egy új típusú vezető iránt. A Mussolini és Hitler körül az 1920-as évek elején kialakult személyi kultusz a férfistátus hanyatlása, a hagyományos vallási tekintély megfogyatkozása és az erkölcsi egyértelműség elvesztése miatti aggodalmakat is enyhítette. Akik személyesen is hallották ezeket az embereket beszélni, mint például Heinrich Class, a Pángermán Szövetség elnöke, és Ugo Ojetti irodalmár, azok úgy érezték, hogy „az ország politikai életében valami egészen újnak” voltak a tanúi: „a fekete-fehérre redukált világfelfogás” kellemes érzetének, mely világfelfogást olyan valaki mutatta be, aki „abszolút módon hisz önmagában és a saját meggyőző erejében”.⁷

Ezeknek az éveknek az olvasztótégelyéből került ki az áldozatiságnak az a kultusza, amely a sérelem és a megalázottság érzéseit a politikai platform pozitív elemeivé változtatta. A versailles-i békeszerződés a háború összes borzalmaiért Németországot tette felelőssé, mire Hitler és sokan mások azzal kezdték vádolni a kül- és belföldi eliteket, hogy „hátba döfték Németországot”. Olaszország Franciaországgal és Nagy-Britanniával kötött szövetséget, így a győztesek oldalára került, de Mussolini hasonló ürügyet talált a méltatlankodásra, mondván, hogy a hatalmasabb országok „megcsönkítették” Olaszország győzelmét, mert nem adták neki Fiume városát és más területeket.⁸

Mussolini átvette Gabriele D’Annunziótól a „Duce” címet (olaszul ’vezér’, a latin *dux*, ’(had)vezér’ szóból), a fekete inget és a karlendítéses római

Benito Mussolini az 1920-as években (© CULTiRiS / AKG-IMAGES)

üdvözlést. Ezek használatát a nacionalista szellemiségű költő honosította meg, amikor 1919–1920-ban szabadcsapataival elfoglalta Fiumét. Mussolini azonban jóval tovább ment: az osztályharc szocialista nyelvezetével érvelt a forradalom szükségessége mellett, hogy felszabadítsák a „proletár” Olaszországot a „plutokrata” nagyhatalmak elnyomása alól. Mussolini készítette azt a mai autokraták által is használt forogatókönyvet, amely a vezetőt az ő hazai ellenségeinek, valamint az országot meglopó nemzetközi bünszövetségnek az áldozataként tünteti föl.⁹

A FASISZTA HARCIS SZÖVETSÉG (Fasci di Combattimento), melyet Mussolini 1919-ben, a háború utáni súlyos gazdasági válság kellős közepén alapított, már jelezte Olaszország szélsőséges polarizációját. Az 1919 és 1921 (az Olasz Kommunista Párt [PCI] megalapításának éve) közötti időszakban majdnem kétfélmillió ipari munkás és paraszt vett részt a sztrájkokban, valamint a föld- és gyárfoglalásokban. A háborús veteránokkal teli fasiszta rohamosztagok magánmilíciákként kezdtek működni, s az ipari és mezőgazdasági nagytőkések pénzelték őket, hogy vessenek véget a munkásmegmozdulásoknak. Szocialisták és baloldali érzelmű papok ezreit gyilkolták meg, házaikat, lelkészi hivatalaikat kifosztották és felgyújtották. A trieszti és más határkörzetekben pedig rasszista, szlávellenes indulatok is megjelentek az osztagok egész ténykedésében. „Akik láttak már hasonló dolgokat a fronton, még azok is elképedtek, hogy mennyi vér és borzalom van itt”, írta egy fiatal gárdista 1921-ben.¹⁰

Mussolini összeszövetkezése a konzervatívokkal mintát kínált a későbbi vezérfigurák számára is. A fasiszták ugyanis egymagukban semmit sem értek volna el – akik függetlenként indultak az 1921-es választásokon, azok a szavazatoknak mindössze 0,4 százalékát szerezték meg. Giovanni Giolitti miniszterelnök Nemzeti Blokk elnevezésű választási koalíciójához csatlakozva viszont, Nemzeti Fasiszta Pártként (Partito Nazionale Fascista, PNF) már bejutottak a parlamentbe. Sem Giolittit, sem a kollégáit nem izgatta különösebben a fasiszták erőszakossága. Az uralkodó osztály számára az volt a legfontosabb, hogy a vezető képes legyen a baloldal megzabolozására; ezért lepaktált Mussolinival, s ezután már nem lehetett megmenteni az olasz demokráciát.

Ekkor már híre kelt Mussolini büverejének. Robusztus alkat volt, 170 centi magas, kopasz fejjel és előreugró állkapoccsal – de mintha megnőtt volna, amikor kiállt a tömeg elé. Sokakat emlékeztetett Macistéra, a korabeli

olasz némafilmek Herkules-szerű figurájára. Átható tekintete, mint valamiféle energiaforrás, mágikus erővel vonzotta az emberek figyelmét. Egyik csodálóját lenyűgözte „magnetikus energiája”; egy másik pedig „felvillanyozódott” tőle. Egy ifjú tiszt, Carlo Ciseri utálta a politikusokat – egészen addig, amíg nem látta-hallotta 1920-ban a beszédet tartó Mussolinit. „Azonnal erős vonzalmat éreztem iránta. Tetszettek a szavai, a büszkesége, az ereje és a szemében az a tekintet... Láttam valamit ebben az emberben”, írta a naplójában.¹¹

„Mit akar a fasizmus? Újjáépíteni vagy felforgatni az államot?”, tette föl Mussolini a ravasz kérdést a híveinek, rájátszva mozgalmának ideológiai kétértelműségére. Ő volt a fasizmus egyetlen viszonyítási pontja és tolmácsolója híveinek, akik közt éppúgy voltak bankárok, mint földművesek és háziasszonyok. Fasizmusában összetartó erőként működtek a közönséges, imperialista törekvések is. Olaszország akkor már elfoglalta Eritreát, Líbiát, Szomáliát és a Dodekanészosz-szigeteket. Mussolini mégis azt hajtogatta, hogy a gyarmatbirodalommal rendelkező Franciaország és Nagy-Britannia kettős mércét alkalmaz, amikor megtagadja Olaszországtól a gyarmatszerzés jogát. „Az a mi küldetésünk, hogy a Földközi-tenger térsége újra a miénk legyen”, közölte az olaszokkal 1921-ben.¹²

A sok erőszakcselekmény után Mussolininak nem is kellett már puccsot szerveznie a hatalom megszerzéséért. III. Viktor Emánuel király, mint az olasz fegyveres erők főparancsnoka, könnyedén lefegyverezhette volna a fasisztákat, akiknek a létszáma sohasem volt több harmincezernél ebben a mintegy negyvenmilliós országban. De ez a bátortalan öregember inkább kerülte a konfliktusokat, és 1922 októberében kinevezte Mussolinit miniszterelnökké. Richard Washburn Child római amerikai nagykövet addigra már biztosította Mussolinit, hogy az Egyesült Államok nem fog tiltakozni egy fasiszta vezetésű koalíciós kormány ellen. Az ösvényt az erőszak taposta ki, a fasiszták által máig népfelkelésként ünnepelt október 28-i *marcia su Roma* (menetelés Rómába) pedig az olasz elit által helyeselt-támogatott tényleges hatalomátvétel volt.¹³

A következő két évben folytatódott a feketeingesek terrorja, Mussolini pedig újszerű, autoriter stratégiákat kezdett bevezetni az olasz demokrácia meggyengítésére. A parlamentből gyalázkodó fórumot csinált, és „bűncselekménynek” nevezte az ő és a fasizmus bírálását. A kormányzati és katonai intézményrendszer mellett, párhuzamos szervezetként létrehozta

a Fasiszta Nagytanácsot és az Önkéntes Nemzetbiztonsági Milíciát, de az elit ezekre az aggasztó fejleményekre nem figyelt fel. Margherita Sarfatti műkritikus, az 1920-as években Mussolini legfontosabb szeretője, tovább fényezte a Duce imázsát, ezzel is segítve őt, hogy maga mellé tudja állítani a pénzügyi és nagyipari fejeseket. Az áramszolgáltatás, a telefonhálózat és a biztosítási ágazat privatizálása ezen a téren még többet segített. Az olasz parlament elfogadta azt a fasiszták kezdeményezte választási reformot, amely a parlamentben kétharmados többséget adott a legtöbb szavazatot elnyerő pártnak. Ezek az intézkedések, a választók megfélemlítésével és félrevezetésével együtt, 64,9 százalékos győzelmet hoztak a fasisztáknak az 1924. áprilisi választásokon.¹⁴

Az immár általánosan *Il Duce*ként emlegetett Mussolini imigyen eljutott hatalmának a csúcsára. De ekkor a szocialista vezető, Giacomo Matteotti azzal állt elő, hogy ő majd romba dönti ezt az egészet. A jogász végzettségű Matteotti mindenben különbözött Mussolinitól: magas volt, úriember és köztudottan tisztességes. Fasiszta banditák többször is megtámadták őt, mert bírálni merészelt a választások befolyásolását, és nem vette komolyan a fasiszta képviselők által neki odakiabált halálos fenyegetéseket sem. 1924 májusában, amikor Olaszország „abszolútizmusba” süllyedéséről beszélt a parlamentben, viccelődve jegyezte meg a párttársainak, hogy „akár meg is írhatjátok a méltató gyászbeszédeket a temetésre”.¹⁵

Ha valaki gyorsan bele akar halni egy diktátorral való összekülönbőzésbe, akkor a nagy nyilvánosság előtt leplezze le az illető korrupciós ügyeit. Matteotti nem csupán szókimondó antifasiszta volt, elszántan védte a kormányzás etikai normáit, s hosszú éjszakákat és hétvégéket töltött azzal, hogy összeállítson egy mindent tartalmazó dossziét a PNF mocskos ügyleteiről. Befoglalt minden bizonyítékot az illegális pénzügyi tranzakciókról, egyebek közt az amerikai Sinclair olajcég által a fasiszta hivatalnokoknak az olaszországi olajkutatói jogok monopóliumáért fizetett kenőpénzekről. Mussolini öccse és tanácsadója, Arnaldo is szerepel a dokumentumban, melyet Matteotti fel akart olvasni a következő parlamenti ülésen.¹⁶

Aztán június 10-e délutánján szemtanúk azt látták, hogy a forgalmas Lungotevere sugárúton két férfi megtámadja Matteottit, és betuszkolja őt egy autóba, amelyet később Róma határában találtak meg. A gyilkosok elég amatőr módon hajtották végre a gáztettet. Egyikükre, az egykori

rohamosztagos Amerigo Duminira, aki gyakran kérkedett azzal, hogy ő már nyolc embert ölt meg, később Matteotti vérfoltos nadrágjával találtak rá. Az autóról is gyorsan kiderült, hogy a tulajdonosa Cesare Rossi, Mussolini magán-titkosrendőrségének és sajtóirodájának a főnöke. Előző este ott látták parkolni a belügyminisztérium előtt.¹⁷

Bár Matteotti holttestét csak augusztusban találták meg, Rossit és Duminit letartóztatták, s a különleges ügyészek emberölési ügyben rendeltek el nyomozást, ami védekező helyzetbe szorította Mussolinit. Az ellenzéki sajtó gyilkosságban való részvétellel vádolta a Ducét. Olaszország-szerte utcai Matteotti-emlékhelyek jelentek meg, Mussolinit pedig lemondásra szólították fel konzervatív szövetségesei is. Hosszú ideje őt támogató veteránok visszaadták a párttagkönyvüket. Egy torinói tarot-kártya-jósnő, Rosa B. már egy évvel korábban figyelmeztette a miniszterelnököt, hogy: „Hamarosan nagy bajok érik önt... Készüljön föl, Duce, a Bukásra, a Hálátlanságra és a Gyalázatra.” Ez a jóslat most bejött. Ezután csak kevesen kértek tőle állást vagy szívességet – s ez a népszerűségvesztésnek pontos mutatója. Decemberben már nyilvánosan ünnepelt a nép a lemondásáról szállongó hírek hallatán. „Igazából két halott van itt – állapította meg Ojetti –, Matteotti és Mussolini.”¹⁸

Életrajzírója, az ő uralkodása idején felnőtt Laura Fermi megjegyezte, hogy a Duce nem igazán volt felkészülve az ebben az időszakban megtapasztalt elutasításra. „Ő a hízelgéshez és tapshoz volt hozzászokva, s nem is értette, hogy hivatalának egykor zsúfolt várószobája hirtelen miért kong az ürességtől.” Az álmatlanságban és egy fekélytől is szenvedő olasz népezér diktátorok arany szabályát alkalmazva mentette ki magát szorult helyzetéből: Tégy meg mindent, bármit, ami szükséges a hatalomban maradáshoz. 1925. január 3-án, egy nappal azután, hogy a liberális vezető, Giovanni Amendola a londoni *Times*nak nyilatkozva Mussolini „végéről” beszélt, a Duce bejelentette az első fasiszta diktatúra bevezetését, szemrehányást tett a parlamentnek, amiért az egyáltalán felelősségre vonta őt, s önmagát és pártját a törvényen felül állónak nyilvánította.

Én, egyedül én vállalom a politikai, az erkölcsi és a történelmi felelősséget mindazért, ami történt! ... Ha a fasiszmus egy bűnös szövetség, akkor én vagyok a feje annak a bűnös szövetkezésnek! ... Uraim, Olaszország békét, nyugalmat, munkát és higgadtságot kíván! ... Ezt szeretettel kínáljuk, ha lehetséges, vagy erővel, ha szükséges!¹⁹

Az új kényúr elleni merényletek sorozata vezetett aztán az új államvédelmi törvény (1925–1926) kihirdetéséhez, s annak értelmében egy új titkosrendőrség létrehozásához (*Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo*, 'szervezet az antifaszizmus megfigyelésére és elnyomására', OVRA), valamint a sztrájkok, a politikai pártok és más demokratikus jogok és intézmények betiltásához. Az antifasiszták külföldre menekültek vagy illegálisba vonultak, sokukat pedig egyszerűen meggyilkolták. Francesco Saverio Nitti korábbi miniszterelnök zürichi száműzetéséből fordult a királyhoz, hogy „szabadítsa meg országunkat az erőszakos, tudatlan emberek által művelt megaláztatástól”.²⁰ Választ sem kapott. Mussolini pedig a Matteotti-gyilkosság végleges lezárásaként 1925 júliusában kegyelemben részesítette az összes politikai bűnözőt, és kirúgta a nyomozást felügyelő rendőrbírókat. A helyükre lépők aztán gondatlanságból elkövetett emberölésnek minősítették az esetet, felmentve ezzel a Ducét a közvetlen felelősség alól, és korlátlan hatalommal ruházva fel őt. Mussolininak már csak egyetlen garancia hiányzott a túléléshez: a nemzetközi legitimáció és a gazdasági támogatás. 1926-ban a J. P. Morgan partnere, Thomas Lamont – maga is fasiszta propagandista – kieszközölte a rezsím számára egy 100 millió dolláros hitelt az amerikai kormánytól. Ez az akció lényegében legitimálta Mussolini hatalomra jutását, és kezdetét jelentette annak az immár egy évtizede tartó folyamatnak, amelyben az USA támogatta a jobboldali önkényurakat és diktátorokat.²¹

Mussolini három év leforgása alatt felszámolta az olasz demokráciát, megvásárolta az elit befolyásos csoportjait, s domesztikálta a sajtót és a munkásosztályt. Amikor a korábbi miniszterelnök, Giolitti – aki pályára állította Mussolinin, indulni engedve a választásokon az ő szélsőséges pártját – 1928-ban meghalt, akkor sem Mussolini, sem a király nem ment el a temetésére. Az új diktátor egyik legnagyobb csodálója volt a „német Mussoliniként” is emlegetett Hitler, aki később akkora hatalmat szerzett, hogy általában őt és nem a Ducét tekintik mindmáig a faszizmus mintafigurájának és jelképének.²²

* * *

A HARMADIK BIRODALOM úgy kezdte, ahogyan végezte: lángokban. Az első világháború tűzben álló csataterei sok olyan embert termeltek ki, akik aztán fáklyával a kezükben követték Hitlert, aki új Németországot ígért nekik. A Reichstagot, a német parlament épületét 1933. február 27-én

kiégető tűzvész különösen végzetesnek bizonyult. A történészek között nincs egyetértés a tűz okát, eredetét illetően, de a holland kommunistát, Marinus van der Lubbét azon az estén az épületben kapták el, s ez Hitlernek kiváló ürügyet szolgáltatott a baloldaliak tömeges letartóztatására és a német nép polgárjogoktól való megfosztására. „Ön most szemtanúja lehet egy új, nagy kor nyitányának a német történelemben – mondta Sefton Delmer angol újságírónak a Führer aznap este, amikor megnézték a törvényhozás kiégett épületét. – A tűz a kezdet.”²³

Hitler a húszas évei elején járt, amikor fontos felfedezést tett. Akkor érezte magát a legjobban, amikor belefeledkezhetett valami fenségesbe, valami hatásosba, például Wagner operáiba – vagy éppen a saját hangjába. Anyja halála után Bécsből Linzbe költözött, s miközben a vágyott festőművészi és építész karrierjéből semmi sem lett (felvételi kérelmét kétszer is elutasította a Szépművészeti Akadémia), rájött, hogy különös tehetsége van terjedelmes szóvirágaival megragadni és elbűvölni az embereket. Akár csak Mussolini, ő is erőszakos temperamentum volt, de a fizikai fenyegetés-támadás helyett inkább a verbális agresszióval igyekezett elnyerni mások figyelmét és engedelmességét. „Adolf korlátlan igényekkel lépett föl velem szemben... Mindig rendelkezésére kellett állnom”, emlékezett vissza ifjúkori barátja, August Kubizek, aki talán elsőként látta meg benne a náci vezetőt.²⁴

Hitlert az ambíciói Németországba vezették, ahol két Vaskeresztet is kapott első világháborús szolgálataíért. Bámulatatos szónoki képességei, amelyekkel az NSDAP vezetőjévé emelkedhetett, most még nagyobb figyelmet keltettek. Müncheni bázisáról uszított a zsidók, „a nemzet sötét parazitái” ellen, akiket inkább „koncentrációs táborokba” kéne zárni; a marxisták és a háborús nyereszkeskedők ellen; és persze az idegen hatalmak ellen, amelyek mindegyike szeretné megfosztani Németországot fényes jövőjétől. Hitler szónoki és karizmatikus ereje olyan együttműködőket vonzott hozzá, mint Joseph Goebbels, későbbi propagandaminisztere. „Micsoda hang! Micsoda gesztusok, micsoda szenvedély! Megáll a szívverésem is... Kész vagyok feláldozni mindent ezért az emberért!”, jegyezte föl a naplójában Goebbels, miután meghallgatta Hitler egyik beszédét. Gondviselészerű küldetésének teljes tudatában Hitler egy este több gyűlésen is fellépett, így általában késséssel érkezett, mint egy félistenként körülrajongott operasztár.²⁵

Mussolininak ott voltak a feketeingesei, Hitlernek pedig az SA (*Sturmabteilung*; rohamosztag) – ez az Ernst Röhmmelel együtt megszervezett para-

militáris alakulat első világháborús elitegységekből toborozta a tagjait. Az SA eleinte Hitlert védte a tömeggyűléseken, de gyorsan az NSDAP saját halálosztagává vált. A német demokrácia a politikai szélsőségesek támadásai alatt állt, rendszeresek voltak az SA és a szélsőbalos félkatonai alakulatok közötti összecsapások. Elszabadult az infláció is, amikor Németország leállította a háborús jóvátételek megfizetését, amire válaszul a franciák és a belgák 1923-ban elfoglalták a Ruhr-vidéket, s mindez csak erősítette a németek nagy részében azt az érzést, hogy rendkívüli intézkedésekre van szükség az ország megmentése érdekében.²⁶

Hitlernek azonban akkor még nem volt különösebb vonzereje fanatikus híveinek viszonylag szűk körén túl. Az 1923. novemberi, sikertelen müncheni „sörpuccs” sokat ártott a hírnevének, és az NSDAP betiltását is eredményezte. Más lapok nem, csak a párt saját újságja közölte Hitler terjedelmes, *Mein Kampf* (*Harcom*) című művét, melyet 1924-ben írt a börtönben, ahová a puccskísérlet miatt zárták. Hitlernek egy ideig nem lehetett élő hallgatósága, mert a gyűlöletbeszédei miatt majdnem minden szövetségi államban eltiltották a nyilvános szónoklástól. Az eltiltás elleni tiltakozásra felhívó 1926-os NSDAP-plakát népszerű igazmondóként ábrázolja őt, akit elhallgattatnak „a bűnözők és a pénzemberek”, a weimari demokrácia irányítói.²⁷

Hitler érezte, hogy nehéz helyzetbe került. Ezért nagy buzgón elkezdett tanácsokat kérni Mussolinitól, hogy miképpen lehetne fasiszta hatalomátvételt csinálni Németországban is. A Duce azonban nem törődött ennek az osztrák fickónak a fénykép-kunyerálgatásával, sőt, bosszantotta, hogy egy ilyen balek magára is merészeli alkalmazni az ő fasiszta jelzőjét. Hitlert azonban nem lehetett eltántorítani. Kirakott az íróasztalára egy Mussolini-mellszobrot, és fütyült párttársai megjegyzéseire, miszerint ő „Mussolini-mérgezésben” szenved, és továbbra is zaklatta Mussolini berlini összekötő tisztjét, Giuseppe Renzetti őrnagyot, hogy hozzon már össze neki egy találkozózt a példaképével.²⁸ Hitler azt már megtanulta – szintén Mussolinitól –, hogy mindenekelőtt a tömegek szimpátiáját kell elnyernie, ha be akar kerülni a politika főáramába. 1925-ben megígérte, hogy tisztetben tartja a weimari alkotmányt, és ezzel elérte az NSDAP betiltásának feloldását; az ő tömegszónoklatoktól való eltiltása pedig 1927-ben szűnt meg. Imázsának javítására felbérelte Heinrich Hoffmant, aki később a hivatalos fotósa lett. Hitler egyik, 1929-ben készült portréján egy eltökélt és férfias embert láthatunk. Ernst Hanfstaengl üzletember ezt az

Hitlernek a nyikvános beszédektől való eltiltása elleni tiltakozásra felhívó NSDAP-plakát, 1926 (a koblenzi Bundesarchiv szírvességéből)

imígyen szalonképessé fotózott-fényezett Hitlert bemutatta pénzesebb köröknek is, ami ugyanolyan jelentőségű húzás volt, mint amit Sarfatti tett Mussoliniért.²⁹

Hitler már „kész” volt, amikor a nagy gazdasági világválság lesújtott Németországra is, az NSDAP pedig a második legnagyobb párt lett az 1932-es választásokon, a szociáldemokraták mögött és a kommunisták előtt. S végre Mussolini is küldött neki egy autogramos fényképet (Hitler sietősen válaszolt is neki: „Számomra ez nagy megtiszteltetés!”). Az NSDAP 1930 és 1933 között 287 ezer példányt adott el a *Mein Kampf* rövidített változatából. Hitler híveinek tábora növekedésnek indult: a megfigyelők szerint „misztikus vonzerőt sugárzott” a tömeggyűléseken, felkorbácsolva azoknak a nyers indulatoknak és érzelmeknek az áradatát, amelyekben benne volt Németország összes fájdalma és félelme. „Nem akarunk hallani semmi többet a kormányzatról, mi csak ADOLF HITLERT akarjuk, mint a mi vezetőnket, mint az egyetlen erőskezű embert, mint diktátort”, írta 1932-ben Hitlernek egy sziléziai hivatalnok, P. F. Beck.³⁰

Adolf Hitler 1923-ban (© CULTiRiS / AKG-IMAGES)

Akárcsak Olaszországban, másutt sem a népakarat, hanem a konzervatív elit egy szűkebb csoportja juttatta hatalomra a diktátorokat. 1930 körül a Német Nemzeti Néppárt vezetője, Alfred Hugenberg médiamágnás elkezdett udvarolni Hitlernek, abban a reményben, hogy ő majd támogatja az újrafegyverkezést, és segít nekik meggyengíteni az egyre erősödő baloldalt a választásokon is. 1933 januárjában aztán Hindenburg, látva az NSDAP választási teljesítményét, Hitlert kancellárrá nevezte ki, lehetővé téve számára, hogy elődeihez hasonlóan rendeletekkel és ne a parlamenti többségre támaszkodva kormányozzon. A német konzervatívok azt hitték, hogy Hitler majd az ő eszközük lesz. A nagyiparosok, az NSDAP-t pénzelő Fritz Thyssennel együtt, Hitler uralmát a német monarchia restaurálása felé vezető átmenetnek tekintették. „Akkoriban én is tévesen értékeltem a politikai helyzetet”, írta Thyssen, miután 1939-ben elmenekült Németországból.³¹

Hitler tíz évig várakozott, míg hatalomra kerülhetett, és már nem érdekelte Renzetti tanácsa, hogy Mussolini példáját kövesse, és „óvatosan cselekedjen, ne rohanjon előre”. A februári Reichstag-tűz aztán meggyőzte őt, hogy nem kell óvatoskodnia. Az épület még füstölgött, amikor Hindenburg kihirdette a rendkívüli állapotot, véget vetve a sajtó- és a gyülekezési szabadságnak, valamint más szabadságjogoknak. Baloldaliak ezreit zárták börtönbe, és Dachauban, egy lőszergyár területén kialakították a Reich első koncentrációs táborát. Márciusban megszületett a felhatalmazási törvény, amely lehetővé tette a Führer számára, hogy a Reichstaggal vagy az államelnökkel való tanácskozás nélkül intézkedjen. Hitler alig két hónap leforgása alatt eltakarított minden akadályt és kontrollt az egy személyi kormányzás útjából. Az általa véghezvitt fasiszta hatalomátvitel a gyorsaságát és erejét-mélységét tekintve messze túltett Mussolini hasonló akcióin. Ahogy az olasz száműzött Giuseppe Borgese megjegyezte, itt a macska egy tigris szült.³²

* * *

MAGAS HANGJÁVAL, 160 centiméteres termetével és kevésbé fotogén megjelenésével Francónak látszólag nem sok esélye volt egy hosszú életű vezetői pozíció elnyerésére. Mégis jellegzetes kulcsfigurája lehetett a fasiszta hatalomátvételek és a katonai puccsok közötti átmeneti korszaknak. Franco rendelkezett a diktátorok egyik nélkülözhetetlen képességével: tudta, hogyan kell váltogatni a retorikáját és a szövetségeseit, hogy a legjobban megfeleljen az éppen aktuális politikai széljárásnak és a környezet-

nek. Ő maga fasiszta volt az 1930-as években, azután pedig Amerika-bárát szövetséges a hidegháború évtizedeiben. A baloldaliakkal szembeni erőszak konstans tényező volt mindkét fázisban.³³

Spanyolország az 1930-as évek közepére a bal- és a jobboldali erők utolsó nagy csataterévé vált. 1923 és 1930 között az ország Miguel Primo de Rivera tábornok autoritáriánus uralma alatt élt. Az ő kormányzása a spanyolok egy részét a diktatúra elfogadására nevelte – a másik részét pedig a diktatúra elleni harcra, mindhalálig. Az 1931-ben színre lépett, baloldali vezetésű Második Köztársaság felszámolta a Bourbon-monarchiát, elválasztotta az egyházat az államtól, bővítette a munkások jogait, választójogot és törvény előtti egyenlőséget adott a nőknek, s csökkentette a katonai tiszti alakulatok számát-létszámát – ebben az intézkedésben a konzervatívok és a jobboldaliak azonban a társadalmi anarchia kezdetét látták. S ahogy Németországban, a nagy gazdasági világválság még jobban feltüzeltelte a szélsőséges politikai táborokat. 1933-ban jobbközép kormány került hatalomra, 1934-ben pedig megjelent a falangista párt.³⁴

Franco katonai parancsnokként szerzett hírnevet a lázadók ellen harcolva Spanyol Marokkóban, ahol az a legenda is megszületett, hogy ő rendkívüli képességekkel rendelkezik: 1916-ban, 24 éves tisztként túlélt egy majdnem mindenki számára végzetes hasi sebesülést – ettől aztán marokkói katonái azt hitték, hogy rajta van a *baraka*, vagyis az iszlám kultúra szerint az az isteni áldás, amely csak a különleges küldetésre kizemelt embereket illeti meg. Az a vélekedés pedig, mely szerint egy magasabb hatalom hívta el őt, hogy mentse meg Spanyolországot a marxizmustól, állandó elemévé vált karizmatikus tekintélyének. Francót 1934-ben „rendkívüli diktátori” hatalommal ruházták fel, hogy verje le az asturiai bányászok sztrájkját és lázadását. „Ez itt frontharc a szocializmus, a kommunizmus és minden olyan támadás ellen – jelentette ki –, amely barbárságot akar teremteni a civilizáció helyett.”³⁵

A Francót hatalomra juttató polgárháború akkor robbant ki, amikor a jobbközép nem volt hajlandó elfogadni az 1936-os februári választások eredményét, amely a baloldali Népfront-kormányt juttatta hatalomra. Ezután megszaporoztak az erőszakcselekmények és az államcsínnyel kapcsolatos híresztelések. Manuel Azaña miniszterelnök elküldte Francót a távoli Kanári-szigetekre, hogy számolja fel a kormánya elleni szervezkedést, de ő inkább csatlakozott a José Sanjurjo és Emilio Mola tábornokok által kitervelt lázadáshoz.³⁶

Francisco Franco 1936-ban
(MUSEO DEL EJÉRCITO / BIBLIOTECA VIRTUAL DE DEFENSA)

Amikor pedig az államcsíny megtörtént, és kirobbant a spanyol polgárháború, Franco azzal lepte meg vezetőtársait, hogy ő maga sietősen megállapodást kötött Mussolinival és Hitlerrel, s fegyvert, hadianyagot és pénzbeli támogatást is kért tőlük. És csak Francónak állt rendelkezésére, még a Marokkóban eltöltött éveinek köszönhetően, egy, a Spanyol Idegenlégióhoz hasonló, paramilitáris, erőszakos és szabadon garázdálkodó alakulat. A *Regulares* néven ismert marokkói egységeivel együtt ez alkotta az Afrikai Hadsereget. Olasz és német repülőgépek szállították az egységeit Marokkóból Spanyolországba, ahol Franco ugyanúgy bánt el a baloldaliakkal, mint a kiirtandó gyarmati ellenségeivel. Hitler és Mussolini, akik csapatokat küldtek Spanyolországba, ugyanilyen taktikával éltek a második világháború idején.³⁷

Immár a Nemzeti Hadsereg *generalissimó*jaként Franco 1936 októberében kinevezte magát a katonai vezetésű „felkelő állam” fejévé. Ő volt az államcsíny egyetlen olyan, jelentős résztvevője, aki a színen maradt a nemzeti erők 1939. áprilisi győzelme után is. Nem tudjuk, hogy Franco rendelkezett-e a *baraka* áldásával, de elkísérte őt a diktátorok szerencséje, az, hogy a vetélytársai mind „kihaltak” mellőle. Mola és Sanjurjo repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett, a felkelésben részt vevő többi tábornokot pedig vagy a köztársaságiak végezték ki, vagy ilyen-olyan balesetet szenvedtek.³⁸

Franco hosszú ideig hatalmon tudott maradni Mussolini és Hitler halála után is. Brutalitása és ravaszsága bátorítást adott Pinochetnek is, aki 1975-ben részt vett a temetésén. A chilei vezető Madridban nyélbe ütött néhány nem nyilvános ügyletet is, hogy ő vihesse tovább a szélsőjobboldalon Franco fáklyáját. Felfogadta munkatársnak a saját titkosrendőrségéhez az újfasiszta terroristát és propagandistát, Stefano Delle Chiaiet, aki Olaszországból menekült el, és Franco védelme alatt élt Spanyolországban. A fasiszták által alkalmazott kormányzási módszerek új életre keltek a katonai államcsínyek korszakában.³⁹